

ПСИХОЛОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ А.С. МАКАРЕНКА ЯК АВТОРА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті висвітлено психолого-педагогічні погляди А.С. Макаренка та особливості його психологічної майстерності на основі аналізу складених ним психолого-педагогічних характеристик особистості випускників комуни ім. Ф.Е. Дзержинського. Автор акцентує на тому, що А. С. Макаренко своєю педагогічною практикою переконливо підтвердив широку гіпотезу К. Роджерса про людські стосунки ще раніше, ніж американським ученим була сформульована його основна гіпотеза про побудову помічних відносин (роджеріанська триада).

Ключові слова. А.С. Макаренко, особистість, психолого-педагогічна характеристика, психологічна майстерність педагога, триада Роджерса.

УДК 37.015.2:371.47

А.П. Міхно
Педагогический музей НАПН Украины**ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО А.С.МАКАРЕНКО КАК АВТОРА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛИЧНОСТИ**

Аннотация. В статье рассматриваются психолого-педагогические взгляды А.С. Макаренко и особенности его психологического мастерства на основе анализа составленных им психолого-педагогических характеристик личности выпускников коммуны им. Ф.Э. Дзержинского. Автор доказывает, что А. С. Макаренко своей педагогической практикой убедительно подтвердил широкую гипотезу К. Роджерса о человеческих отношениях еще раньше, чем американским ученым была сформулирована его основная гипотеза о построении помогающих отношений (роджерсианская триада).

Ключевые слова. А.С. Макаренко, личность, психолого-педагогическая характеристика, психологическое мастерство педагога, триада Роджерса.

УДК 37.015.2:371.47

О.П. Mikhno
Pedagogical Museum NAPS of Ukraine**ANTON MAKARENKO PSYCHOLOGICAL MASTERY AS THE AUTHOR OF PSYCHO-PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONALITY**

Summary. The article investigates the compilation of Anton Makarenko characteristics of graduates of the commune named after FE Dzerzhinsky and on the basis of their analysis highlights the psychological and pedagogical views of a prominent teacher and particularly his psychological skills. The author proves that Anton Makarenko his pedagogical practice has convincingly confirmed broad hypothesis of Carl Rogers on human relations even before the american scientist formulated his basic hypothesis about building helping relationship (triad of Carl Rogers).

Key words. Anton Makarenko, personality, psycho-pedaogical characteristics, psychological mastery of the teacher, triad of Carl Rogers

Постановка проблеми. Проблема пізнання педагогом особистості учня традиційно актуальна в педагогічній теорії та практиці. Ще К.Д. Ушинський наголошував, що «якщо педагогіка хоче виховувати людину різнобічно, то вона

повинна спершу пізнати її всебічно» [8, 386]. Сьогодні ця проблема набула особливої значущості, оскільки вона безпосередньо пов'язана з гуманістичними тенденціями, які складають ядро сучасного навчально-виховного процесу. Особливо актуалізується в цьому контексті педагогічна спадщина А. С. Макаренка, що розглядається сучасними дослідниками як осмислення і реалізація в педагогіці нових цінностей, продукованих суспільством у період кризи, зміни соціально-економічної парадигми. «Роль учителя безмірно зростає, вона вимагає від нього найвищого професіоналізму - вміння перетворити взаємини з учнями на творчість життя», - акцентував А.С. Макаренко [1, 193], педагогічна концепція якого пронизана турботою про долю кожної дитини, а розвиток особистості становить змістовну основу виховання і навчання. Головне завдання в роботі педагога визначається в його концепції не лише як вплив на дитину, а насамперед як сприяння її розвитку, психолого-педагогічне стимулювання правильного напрямку цього розвитку з метою повного і всебічного розкриття творчих сил і здібностей кожної особистості.

Аналіз актуальних досліджень. Психологічні аспекти педагогічної системи А.С. Макаренка висвітлювалися у працях Т. О. Блюміної (проблема особистості в системі психолого-педагогічних поглядів педагога), В. Н. Колбановського (психологія особистості у творах А. С. Макаренка), Л. М. Кудояра (роль колективу у формуванні особистості), А. В. Петровського (психологічна теорія колективу), Д. І. Фельдштейна (ідеї А. С. Макаренка в системі психолого-педагогічних проблем виховання), Е. Ш. Натанзон (виховний вплив педагогічних прийомів А. С. Макаренка), В. Е. Чудновського (групова мотивація у світлі ідей А. С. Макаренка) та інших учених. Однак дотепер проблема психологічної майстерності А. С. Макаренка як автора психолого-педагогічних характеристик своїх вихованців спеціально не розглядалася, а відтак потребує наукового дослідження.

Мета статті - висвітлити особливості психологічної майстерності А. С. Макаренка на основі аналізу складених ним психолого-педагогічних характеристик випускників комуни ім. Ф. Е. Держинського.

Виклад основного матеріалу. Такі твори А. С. Макаренка, як «Педагогічна поема», «Прапори на баштах», «Книга для батьків», містять надзвичайно багатий для вивчення психолого-педагогічний матеріал. У цих літературних творах показано напрочуд тонкий і глибокий психологічний підхід педагога до своїх вихованців, зображено копітке і майже філігранне оброблення деталей кожної особистості. Вивчаючи і виховуючи особистість у процесі її розвитку, А.С. Макаренко вимагав діалектичного підходу до неї, тобто врахування всіх умов життя особистості, її досвіду, знань та умінь, наполягаючи на максимально гнучкому, творчому виборі тих засобів, які на кожному конкретному етапі розвитку особистості могли б справити на неї найпотужніший вплив.

Літературні твори А.С. Макаренка наповнені яскравими описами тих педагогічних прийомів, які застосовувалися у кожному конкретному випадку стосовно кожного вихованця залежно від ситуації та рівня розвитку особистості. Досить згадати про метод заперечного застереження, який використав агроном Фере для перевиховання колоніста Приходька, чи колективної містерії,

талановито зіграної колоністами для перевиховання прогульника Криворучка чи закоріненого ледаря Ховраха, щоб переконатися у винятковій ефективності тих прийомів, які є результатом індивідуальної чи колективної педагогічної творчості.

Однак жодні дидактичні прийоми та випробувані виховні засоби, що дають результат у багатьох випадках, не будуть дієвими у всіх випадках. Інколи, залежно від ситуації, вони потребують удосконалення. Ключем до такого удосконалення є лише глибоке розуміння психології особистості. А.С. Макаренко ввів свій яскравий психологічний талант у практику, в реальну педагогічну дію. І чим глибше вивчається педагогічна майстерність А.С. Макаренка, тим очевидніше стає, що фундаментом його педагогіки є практична психологія, психологія у дії. Наголосимо, що істинним результатом педагогічної діяльності А.С. Макаренка є не лише його статті, висловлювання і художні твори, але й створений ним досвід, що реально існував і знайшов своє відображення в архівних джерелах, а також виховані ним люди. Під час вивчення опублікованих вихованцями А. С. Макаренка спогадів звертає на себе увагу той факт, що кожен з них був твердо переконаний: саме його Антон Семенович «бачив наскрізь». Справді, знання ним своїх учнів було дивовижним; всебічним, дієвим і цілісним.

Видатний український тифлосурдопедагог І. О. Соколянський, який познайомився і заприятелював з А. С. Макаренком 1921 року в Києві, пізніше згадував: «Тонкість розуміння структури особистості вихованця не «взагалі», а в кожен даний момент була настільки разюча у А. С., що іноді на нетямущого спостерігача навівала якийсь забобон. І всі ці фактори майже миттєво враховувалися, діяв Макаренко майже миттєво. Такі педагогічні здібності, таку педагогічну «інтуїцію» навряд чи кому вдасться спостерігати у педагогів нашої епохи ... У Макаренка цей дар провидіння структури особистості вихованця був виражений у такій мірі, як ні в кого» [6, 117]. Сам А. С. Макаренко називав цю свою особливість педагогічним дотиком, розуміючи під цим уміння з першого погляду, за зовнішніми ознаками, за невловимою мімікою та жестикуляцією, за голосом, за ходою, ще за якимись найдрібнішими проявами особистості вгадувати і визначати її найважливіші риси. В комуні ім. Ф. Е. Дзержинського був альбом, у якому в різних формах, іноді серйозно, іноді жартома, прогнозувалося майбутнє кожного вихованця, аж до професії. За спогадами вихованців комуні, з усіх прогнозів не збулося лише два, всі інші виявилися точними [2, 61]. Таке тонке і глибоке знання особистості вихованців не можна пояснити лише педагогічною інтуїцією і талантом А. С. Макаренка. Він докладав багато зусиль для того, щоб не лише добувати і накопичувати знання про кожного, але й точно їх фіксувати. Відомо, що Антон Семенович мав у своєму столі картотеку на вихованців і заносив у неї конкретні факти прояву особистості, як позитивні, так і негативні. Таким чином, відомості про кожного він зберігав не лише в голові, але й на папері, намагаючись передати індивідуальність кожного, особливості мовлення, вчинки, відносини з людьми. Можливо, що спершу ця картотека була задумана як спосіб фіксації матеріалу для літературної роботи письменника, але потім вона перетворилася на цінну педагогічну скарбницю.

Вивчення вихованців та увага до їхньої особистості були пріоритетними напрямками педагогічної роботи А.С. Макаренка. Програму такого вивчення він

виклав у «Методиці організації виховного процесу». У розділі «Робота вихователів» зазначено, що вихователь «повинен знати життя і особливості характеру кожного вихованця, його прагнення, сумніви, слабкості й гідність» [5, т. 5, 88]. Далі детально викладено, що конкретно з кожного питання слід вивчати у житті вихованця і в яких формах необхідно брати реальну участь у його житті. Він рекомендував вести щоденник, «у якому записувати окремі спостереження над вихованцями, випадки, що характеризують ту чи іншу особу, бесіди з нею, рух вихованця вперед, аналізувати явища кризи чи перелому, які бувають у всіх дітей в різному віці» [Там само].

А. С. Макаренко своєю педагогічною практикою переконливо підтвердив «широку гіпотезу К. Роджерса про людські стосунки» ще раніше, ніж американським ученим була сформульована його «основна гіпотеза про побудову помічних відносин», або, як її ще називають, славнозвісна роджеріанська тріада. Це особлива позиція терапевта щодо свого пацієнта, що містить у собі відповідь на основне питання неклінічної психотерапії: «Як я можу допомогти?». Динамічні процеси, процеси глибинної зміни особистості, яка страждає, на яких і базується феномен психологічної допомоги, мають відповідати трьом умовам: щирість терапевта, заснована на реальному знанні власних почуттів; безумовне, безоцінне прийняття іншого як індивіда, що має цінність; емпатійне розуміння переживань іншого, яке дає змогу бачити особистий досвід людини з її точки зору [7].

К. Роджерс припустив, що відносини у психотерапії є лише одним із видів людських відносин і що одна й та ж закономірність діє у всіх видах відносин. І логічно припустити те, що, скажімо, якщо батьки у спілкуванні з дитиною створюють клімат помічних відносин, то дитина буде більш самоврядною, соціалізованою і зрілою. Тією ж мірою, якою вчитель створить цю атмосферу, учень стає активніше самонавчатися, стає більш творчим, дисциплінованим, менш тривожним, стурбованим і керованим іншими. Не можна не помітити, що А. С. Макаренко в своїй педагогічній практиці окреслив і навіть сформулював «основні умови помічних відносин» на цілих 25-30 років раніше, ніж вони були відкриті і сформульовані К. Роджерсом. І така психолого-педагогічна проникливість А. С. Макаренка не може не викликати подиву.

Відзначена О.М. Горьким дивовижна здібність А.С. Макаренка «робити моментальний фотографічний знімок з характеру» своїх вихованців яскраво виражена у низці прикметних за глибиною психолого-педагогічного аналізу характеристик, написаних ним як матеріал до звіту про роботу комуни імені Ф.Е. Дзержинського за 1932-33 навчальний рік [5, т. 2, 436-442].

Ці короткі характеристики є свідченням яскравого психологічного таланту А.С. Макаренка: попри лаконізм, вони гранично змістовні, глибокі та інформаційні. Педагог явно чутливий до емоційного світу вихованців, що проявляється у висловлюваннях: «живий», «дивовижно гарний настрій», «усміхнений», «зайва сухість», «спокійний», «млявий», «один з найпристрасніших людей» тощо. Емоційна індивідуальність вихованця визначається не просто якимось окремим словом, а в контексті всієї характеристики. Так, у характеристиці Сидоренко виразно виступають емоційні властивості меланхоліка: «Хороші здібності, дуже працююча, але нестерпно

тиха, сором'язлива, намагається завжди бути на самоті або поруч з найближчим другом. З великими труднощами вдалося вибрати для неї факультет, оскільки їй здавалося, що ніде вона не впорається. Дуже жіночна, і ця обставина їй прямо заважає. Вчилася в школі відмінно». Такими ж яскравими є характеристики емоційно-особистісних властивостей спокійного Терентюка, нетовариської Беленкової, пристрасного Боярчука та ін.

Специфіка аналізу здібностей в характеристиках вихованців А.С. Макаренка виражається, по-перше, в тому, що поряд з виділенням загальних здібностей він називає і різні види спеціальних здібностей: літературні, лінгвістичні, конструкторські, організаторські. По-друге, часто відзначає рівень розвитку здібностей: «малоздібний», «неабиякі здібності», «хороші здібності», «середні здібності», «один із найбільш здібних», «найздібніший». По-третє, і це найважливіше, здібності характеризуються як компонент загальної структури особистості: «володіє здібностями, але має млявий характер», «має великі здібності і відрізняється напористістю і умінням домогтися мети»; «хороші здібності, але неясний характер»; «малоактивна, сумлінна і працездатна»; «розумний, здібний, добре дисциплінований»; «володіє літературними здібностями, але свідомо обирає професію інженера». У цих висловлюваннях виявляється увага до особистості в цілому, зокрема до своєрідності взаємозв'язку здібностей і характеру, оскільки врешті-решт успіхи особистості у навчанні і праці визначаються саме тим, як поєднуються ці сторони психіки людини.

Характеризуючи здібності і професійні наміри вихованців, А.С. Макаренко вказує на усвідомленість або імпульсивність вибору професії, особливу увагу приділяє мотивам цього вибору. Звертає на себе увагу різноманітність зазначених мотивів, їх диференціація: «в інститут пішла, потягнувшись за іншими; їй просто цікаво, чому її там навчать»; «до водного транспорту його приваблює деяка романтичність натури, усвідомлює естетичну цінність вражень і напружень життя»; «тому що розуміє необхідність вчитися»; «в морську школу йде з міркувань практичних»; «йде в шофери, тому що це неважко» і т. д. Проникаючи в сутність мотивації, А.С. Макаренко вказує на співвідношення мотивів: в одних випадках - цілісність і гармонійність, в інших - неузгодженість, а часом і суперечливість. Справжня своєрідність цих характеристик полягає в тому, що вони дають уявлення про цілісність особистості кожного вихованця. Привертає увагу виділення А.С. Макаренко в особистості стійких інтегративних якостей, які мають узагальнений характер: «кращий тип комунара», «інтелігент», «слюсарний геній комуни», «у всіх відношеннях зразковий». Бажаючи акцентувати своєрідність особистості, він часто використовує такі висловлювання: «по суті нечесна натура», «жива цілісна натура», «по натурі дуже добрий», «дуже добропорядна, чесна, шляхетна натура». Термін «натура» вживається, зазвичай, у тому разі, коли автор хоче підкреслити стрижневі, глибоко вкорінені, невід'ємні для цієї особистості риси.

Аналіз характеристик дав змогу виділити деякі способи відображення А.С. Макаренко індивідуальної своєрідності вихованців. Насамперед це виявляється в підкресленні ступеня вираження окремих якостей: «найорганізованіший», «найбільш здібний», «слюсарний геній комуни», «дуже жіночна», «найбільш

бойовий комунар», «зразок легковажності». Психологічна майстерність А.С. Макаренка полягає і в тому, що сутність особистості розкривається ним не статично, а в динаміці, у суперечливості. І стійкі стани особистості, і сформовані риси, і узагальнені ставлення до світу розглядаються в розвитку.

Слід відзначити, що педагог вказує на нестабільність, незавершеність окремих особистісних якостей. А.С. Макаренко зазначає початковий етап розвитку, успіхи й невдачі вихованця на шляху саморозвитку та самовдосконалення і наче прогнозує можливі досягнення («ще не досить розвинений», «останнім часом помітно вирівнявся», «намагається бути хорошим товаришем, це йому почасти вдається»). Діалектичний характер характеристик виявляється і у вказівках на суперечливість взаємозв'язків окремих особистісних якостей. Найчастіше це протиріччя між здібностями і характером («середніх здібностей, тиха, малоактивна, але сумлінна»), темпераментом і характером («дуже добра дівчинка, схильна до бадьорості, але завжди відрізнялася важкою вдачею»), спрямованістю і здібностями («добре настроєний, але малоздібна і малокультурна людина з недостатнім розвитком»). В окремих випадках ці взаємозв'язки мають ще більш глибокий характер, у якому відбивається невідповідність зовнішньої поведінки і справжньої сутності особистості («Іванов зовні дуже культурний, ввічливий, розвинений, недурний і працездатний, але це по суті нечесна натура») або відзначається ще складніший і рухоміший характер зв'язку («дуже добра дівчинка, схильна до бадьорості, але завжди вирізнялася важкою вдачею і часто брала участь у сварках з товаришами»; «має чудовий характер: зовні дуже милий і привітний, але має велику волю і здатний дуже легко застосувати цю волю в масі, в колективі»). Наведені приклади не лише свідчать про психологічну пильність А.С. Макаренка, але й орієнтують педагогів на пошук шляхів подолання тієї неузгодженості в характері, яка так гостро відчувається вчителем, хоча, можливо, й не усвідомлюється самим учнем. Продуктивно вирішуючи ці суперечності на тлі цілісної особистості, педагог може і повинен орієнтуватися на краще в особистості: одному вихованцю допоможуть його здібності, іншому - працьовитість, третьому - воля і т. д.

А.С. Макаренко встановлює зв'язки не лише між окремими особистісними якостями, але й між якостями і відносинами. Поєднуючи особистісні риси і основні для особистості життєві відносини, він досліджує їх динаміку. Такий взаємозв'язок пояснює особистість та зміни, що в ній відбуваються. Причому ці зміни виявляються не шляхом порівняння теперішнього з попереднім, а через аналіз життєдіяльності особистості, її основних відносин. У багатьох характеристиках такий взаємозв'язок має характер причинно-наслідкових відносин («володіє неабиякими здібностями організатора, політично розвинений і розумний, але значно розпещений в комуні і мало працює над собою, майже відвик від нецікавої ділової напруги»). Ще більш багатозначні різнорівневі зв'язки спостерігаються в наступній характеристиці: «На жаль, у нього сильні елементи егоїзму, і тому в комунарському суспільному житті мало брав участі. Незважаючи на це, був загальним улюбленцем завдяки хорошему характеру». Таке розуміння не тільки фіксує «відкриті» факти поведінки вихованця, але виявляє і приховані причини його розвитку, розкриває реальний психологічний зміст того живого,

суперечливого процесу, в якому формується і розвивається особистість.

Діалектичним підходом до розуміння особистості пояснюється увага А.С. Макаренка до активності самої особистості в процесі розвитку і виховання. Він неодноразово підкреслює сприйнятливність (або її відсутність) до виховних впливів: «дуже сприйнятливий до колективних явищ»; «слабо піддавався дисципліні»; «завжди знаходився під чийось впливом». Причому А.С. Макаренко не лише констатує, але й пояснює сприйнятливність або несприйнятливність до виховних впливів (становищем у колективі, пасивністю тощо). Розглядаючи особистість як суб'єкт самовиховання і саморозвитку, автор акцентує увагу на зусиллях і успіхах особистості в процесі самовиховання: «внутрішньо озлоблений і заздрисний, але намагається бути хорошим товаришем, це йому почасти й вдається»; «в останній рік довела, що володіє неабиякими здібностями». Ця особливість характеристик психологічно та педагогічно доцільна, адже вона виявляє внутрішні механізми розвитку особистості, її саморух. Діалектичність характеристик полягає і у вказівці на співвідношення актуального і потенційного в розвитку особистості, що дає змогу розглянути її не тільки в сьогоденні, але і в майбутньому. 14 із 44 характеристик містять психологічний прогноз щодо виникнення у особистості нових якостей і можливостей. І оскільки особистість завжди містить у собі розмаїття можливостей, які характеризують множинність напрямків її розвитку, то й прогнози різноманітні.

Нами виділено два види прогнозу. До першого відносимо прогнози професійного становлення особистості («з нього буде справжній інженер»; «обіцяє бути неабияким політичним працівником»), до другого - прогноз, що спирається на розуміння зрілості вчинків і рішень, високих моральних якостей («на нього можна покластися в будь-якій справі»). Відомо, що потенційні особливості особистості далеко не завжди перетворюються на актуальні і можуть виражати собою лише тенденцію її розвитку. Тому ступінь впевненості А.С. Макаренка в успішності прогнозу різний: «можна бути впевненим»; «впевненим в успіху не можна бути»; «можна сподіватися». Причому, і це найважливіше, в кожному випадку дається пояснення того чи іншого прогнозу, ступеня впевненості в ньому: «на нього можна покластися у будь-якій справі як на дорослу культурну людину, що володіє великою гідністю і розумного», «...вона не здатна опинитися в скрутному становищі: не сподобається в цьому інституті, перейде в інший, задалегідь впевнена, що зі шляху не зіб'ється і що з неї буде корисна людина»; «це по суті нечесна натура, і покластися на нього не можна. Ми й тепер не впевнені, що у нього все закінчиться благополучно. Можна сподіватися тільки на те, що він дуже обачний, обережний і дипломат». У цих твердженнях міститься важлива для творчого педагога орієнтація на розуміння прихованих тенденцій розвитку, на проникнення в зароджуванні новоутворення особистості, тобто прогноз «зони найближчого розвитку». Це дає змогу А.С. Макаренку навіть у коротких характеристиках обґрунтовано і досить конкретно визначати завдання виховання стосовно конкретних особистостей.

Підкреслимо, що в А. С. Макаренка чітко проявляється суб'єктне розуміння особистості, яка оцінюється ним не крізь призму групових стандартів, а на основі важливого для нього емоційно-особистісного ставлення до вихованця як до

суб'єкта взаємодії. А.С. Макаренко не є безпристрасним, відстороненим спостерігачем, який констатує наявність або відсутність тих чи інших особистісних якостей вихованців. Хоча він не висловлює своє ставлення безпосередньо, воно виявляється і в глибині змісту самої характеристики, й у висловлюваннях типу «на жаль», «можна сподіватися», що свідчать про зацікавленість автора, і, нарешті, в частому акцентуванні виразності якості з допомогою використання найвищого ступеня порівняння прикметників («найздібніший», «найбільш бойовий», «найорганізованіший» і т.д.).

Здійснений аналіз складених А.С. Макаренко психолого-педагогічних характеристик особистості дає підстави для висновку, що їх основною об'єднувальною особливістю є повна відсутність будь-якого шаблону у їх складенні. Кожна характеристика - це портрет, індивідуальний і неповторний. Зустрічаються, зрозуміло, штрихи, загальні для кількох вихованців, але і їх подано в різному контексті. В кожній характеристиці відзначено лише основне, провідне у цій особистості. І кожна характеристика є не лише психолого-педагогічним діагнозом, але й прогнозом особистості.

Висновки. Таким чином, демонстрований А.С. Макаренко у складених ним характеристиках випускників комуни ім. Ф.Е. Дзержинського глибокий психолого-педагогічний підхід до розуміння особистості відзначається такою специфікою: поєднання здатності до аналізу особистості з цілісністю її сприйняття; вміння виділяти стійкі інтегративні якості, що розглядаються ним як результат активної взаємодії з обставинами життя; взаємопроникнення типового та індивідуального в характері; осягнення внутрішньої логіки системи особистісних якостей в її динаміці та суперечностях, відображення генези цих властивостей у зв'язку з основними життєвими відносинами особистості; аналіз сприйнятливості вихованця до виховних впливів (їх результативності); співвіднесення актуального і потенційного в розвитку.

Перспективи подальшого наукового пошуку вбачаємо у дослідженні процесу розвитку психолого-педагогічних поглядів А.С. Макаренка на виховання особистості в нерозривній єдності з його цілеспрямованим соціально-педагогічним досвідом в 1920-1935 рр., у контексті суперечливої суспільної дійсності цього періоду, що може стати одним із напрямків пізнання об'єктивних закономірностей розвитку особистості, з'ясування шляхів подальшого розроблення і використання творчої спадщини видатного педагога у вирішенні сучасних проблем освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляев В. И. Педагогика А. С. Макаренко : традиции и новаторство / В. И. Беляев. – М. : Издательство МНЭПУ, 2000. – 222 с.
2. Виноградова М. Д. А. С. Макаренко об изучении личности воспитанника / М. Д. Виноградова // Советская педагогика. – 1978. – № 3. – С. 60–63.
3. Колбановский В. Н. Психология личности в произведениях А. С. Макаренко / В. Н. Колбановский // Советская педагогика. – 1950. – № 3. – С. 70–80.

4. Кудояр Л. М. Психологічні погляди А. С. Макаренка : Виховання. Педагогічна діяльність / Л. М. Кудояр ; Сумський держ. ун-т. – Суми : СумДУ, 2007. – 318 с.
5. Макаренко А.С. Сочинения : в 7 т. / А.С. Макаренко. – М. : АПН РСФСР, 1957–1958. – 7 т.
6. Невская С. В. В творческой лаборатории Макаренко-психолога (по архивным материалам наследия педагога) / С. В. Невская // Народное образование. – 1995. – № 3. – С. 112–118.
7. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека : пер. с англ. / К. Р. Роджерс. – М. : Изд. гр. «Прогресс-Универс», 1994. – 480 с.
8. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання : вибр. пед. тв. : у 2 т. / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1983. – Т. 1. – С. 382–423.